

İLK TÜRKLERİN DÖNEMİNDE AVRASYA BOZKIR BÖLGESİ KONARGÖÇERLERİNİN ŞEHİR KÜLTÜRÜ: ARAŞTIRMA PROBLEMLERİNİN ORTAYA KONULMASI*

 DEMİR KONSTANTİNOVİÇ TULUŞ**

çev. TAHSİN BİLĞİ***

 10.53718/gttad.988139

ÖZ

Makalede Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı dönemlerine ait yerleşim yerlerini belirleme problemi incelenmiştir. Uzun bir zaman, bilimde Orta Asya Erken Orta Çağ konargöçerlerinin şehirlerinin olmadığı görüşü egemen olmuştur. XIX. yüzyılın sonlarında Hara Balgas (Karabalsagun), Porbajın¹ ve diğer yerleşim yerlerinin gün yüzüne çıkarılmasıyla Hunlar döneminden Moğol dönemine kadar olan bozkırlıların şehir kültürünün araştırılmasına başlanmıştır. Hun Devleti, Uygur ve Kırgız Kağanlıkları, aynı zamanda Moğol İmparatorluğu dönemine tarihlendirilen anıtlar iyi bir şekilde araştırılmıştır. Çince letopisler, runik yazıtlar, Arap, Fars ve Avrupalı seyyahların eserleri gibi yazılı kaynaklarda bilgiler olmasına rağmen bilim dünyası tarafından Sayan-Altay bölgesi ve Türklerin hâkim olduğu tüm bölgelerde Türklere özgü şehirlerin varlığı gün yüzüne çıkarılamamıştır. Uygur Kağanlığı'nın başkenti Hara Balgas'ın (Karabalsagun veya Ordu Balık), Türk Kağanlığı'nın karargâhı olan Hara Horin veya Har Elst'in (Karakurum) kalıntıları üzerine yapıldığına dair tahminler yapılmıştır. Hun ve Uygur dönemi inşaat (yapı) teknolojisi karşılaştırıldığında, Çin teknolojisi "Han-Tu"nun uygulanması VIII.-IX. yüzyıllardaki yerleşim yerlerinin önemli ölçüde korunduğunu göstermiştir. Bu durum, Hun geleneklerinin Türk dönemindeki olası sürekliliği varsayımını da dikkate almakla birlikte, Türk şehirlerinin hem askerî harekâtlar sonucunda hem de zamanın etkisiyle önemli bir yıkıma uğradığını düşündürmüştür. Modern teknolojinin gelişmesiyle büyük arkeolojik nesnelerin uydu çekimleri aracılığıyla ortaya çıkarılması Avrasya step bölgesi gibi geniş bir alanda bilinmeyen antik şehirlerin silik izleri üzerinde büyük araştırmaların yapılmasını mümkün kılmıştır. Bu araştırma Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı'nın şehirlerinin kaderine ışık tutmaya yardımcı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arkeoloji, Tahkimat, Yerleşim Yeri, Hun, Birinci Türk Kağanlığı, İkinci Türk Kağanlığı, Uygur Kağanlığı, Kırgız Kağanlığı

*Demir Konstantinoviç Tuluş, "Gorodskaya Kultura Koçevnikov Stepnoy Zonı Yevrazii V Epohu Rannih Turok: K Postanovke Problemi İssledovaniya" *Arheologiya Yevraziyskih Stepey*, No:2, Kazan, 2021, ss.338-343

** Dr., Tarih Bilimler Akademisi, A.H. Khalikov Arkeoloji Enstitüsü, Kazan/RUSYA, E-Posta: demirtk@mail.ru, ORCID ID: 0000-0002-8396-8302

*** Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, TÜRKİYE, E-Posta: tahsinefibilgi@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0002-7209-4283

¹ Porbajın: Tuva Cumhuriyetinde bulunan eski yapının adıdır. Tuva Türkçesinde "pişirilmiş topraktan ev" anlamındadır.

İLK TÜRKLERİN DÖNEMİNDE AVRASYA BOZKIR BÖLGESİ KONARGÖÇERLERİNİN ŞEHİR KÜLTÜRÜ: ARAŞTIRMA PROBLEMLERİNİN ORTAYA KONULMASI

URBAN CULTURE OF NOMADS OF THE STEPPE ZONE OF EURASIA IN THE PERIOD OF THE EARLY TURKS: STUDY PROBLEM STATEMENT

ABSTRACT

The paper addresses the issue of identifying fortified settlements of the First and Second Turkic Khaganate periods. For a long time, according to the prevailing scientific viewpoint, the early medieval nomads of Central Asia had no towns. When Khara-Balgas, Por-Bazhyn, and other fortified settlements were identified in the late 19th century, a gradual study of the urban culture of the steppe people began, which existed from the Xiongnu period until the Mongol time. Currently, the best studied monuments date back from the period of the Xiongnu state, the Uyghur and Kyrgyz Khaganates, and the Mongol Empire. Despite the presence of separate information in written sources (Chinese chronicles, runic inscriptions, descriptions by Arab, Persian and European travelers of the 9th-14th centuries), so far there are no known towns of the actual Turkic period both in the Sayan-Altai region, and throughout the territory of Turkic dominion. There is an assumption that Khara-Balgas (Karabalgasun or Ordu-Balyk), the capital of the Uyghur Khaganate, was built on the ruins of the headquarters of Turkic Khagans - Khara-Khorin or Khar-Elst. A comparison of the construction technology used in the Xiongnu and Uyghur periods demonstrates the substantial preservation of the 8th-9th century fortified settlements due to the use of the "hangi-tu" Chinese technology. This, and also taking into account a hypothesis concerning the possible continuity of the Xiongnu traditions in the Turkic period, suggests the significant destruction of the Turkic towns both as a result of military operations, and under the influence of the time period. The development of modern technologies for identifying large archaeological sites using satellite images makes it possible to localize the inexpressive remains of previously unknown ancient towns in the vast Eurasian steppe area and carry out their large-scale studies. This study will shed light on the fate of the towns of the First and Second Turkic Khaganates.

Keywords: Archaeology, Fortification, Fortified Settlement, Xiongnu, First Turkic Khaganate, Second Turkic Khaganate, Uyghur Khaganate, Kyrgyz Khaganate.

GİRİŞ

Eski Türklerin veya ilk Türklerin dönemi kültürel-tarihi anlamda Türk dilli hanedanlar tarafından oluşturulan ve büyük etno-sosyal birlik grubuna giren Altay dil ailesi boylarının tarihinde uzun bir dönemdir. Hun, Siyenpi, Juan-juan, Göktürk, Uygur gibi büyük Erken Orta Çağ devlet oluşumları ve ayrıca Yenisey merkezli Kırgız ve İrtiş merkezli Kimak-Kıpçak devletleri bu zamanda ortaya çıkmışlar, altın zamanlarına ulaşmışlar ve yok olmuşlardır.

Bu dönem boyunca ölen kişinin atıyla birlikte gömüldüğü cenaze törenleri, kemer, silah, at koşum takımları başta olmak üzere belirli kültürel malzeme setleri, taş heykeller ve Orhun-Yenisey runik yazısı gibi eski Türk kültürel yapısının oluşumu ve yavaş bir şekilde gelişimi söz konusu olmuştur. Yukarıda sayılan malzemelerin araştırılması sistematik bir şekilde yürütülmüştür ve Orta Asya steplerinin geniş bölgelerine dağılmış çok sayıda mezarın kazılmasıyla önemli bir başarı elde edilmiştir.

Aynı zamanda şehir kültürünün ve el sanatları üretiminin oluşmasında konargöçerlerin bir kısmının hareketsiz kalması faktörünün araştırılması yetersiz kalmıştır. XIX. yüzyıldan önce Sibiry ve Orta Asya'daki yerli halkı araştırmış olsalar bile bilim insanları bu bölgelerde gelişmiş yüksek bir medeniyet bulamamışlardır, fakat eski şehirlerin kalıntılarının bilimsel olarak XIX. yüzyılın sonundan itibaren araştırılmaya başlanması ve bulunması erken göçebe kültürlerdeki şehirlerin rolü ve önemi hakkındaki ilk fikirleri tersine çevirmiştir.² XX. yüzyılın 40'lı-50'li yıllarında S.V. Kiselev ve L.A. Yevtuhov³ tarafından başlatılan eski şehirlerin araştırılmasıyla ilgili planlı çalışmalar konargöçerlerin ve onların Çinli, Soğdlu ve bölgenin diğer yerleşikleriyle olan etkileşiminin araştırılması için ortak bir malzeme vermiştir. SSSR Bilimler Akademisi tarafından gerçekleştirilen Sayan-Altay gezilerinin sonuçları Moğolistan ve Sayan-Altay bölgesi konargöçerlerinin şehirlerinin aktif bir şekilde araştırılmasını ve öğrenilmesini teşvik etmiştir. Söz konusu gezileri L.R. Kızlasov, S.İ. Vaynşten, V.İ. Soyenov, A.İ. Gotlib, İ.L. Kızlasov, S.V. Danilov, H. Perlee ve diğerleri organize etmişlerdir. Yedisu (Semireçi) ve Orta Asya'da araştırılan şehir kültürü ve şehirlerin gelişimlerinin öğrenilmesi ilk olarak

² N. M. Yadrinsev, *Puteşestviya Na Verhovya Orhona i K Razvalinam Karakoruma*, İzvestiya Russkogo Geografiçeskogo Obşestva, T.22, 1890, s. 257-271; D. A. Klements, *Arheologičeskij Dnevnik Poyezdki v Srednyu Mongoliju v 1891 g.*, Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii, T.II, St. Peterburg, 1895, s. 78.

³ L. A. Yentuhova, *Sayano-Altayskaya Ekspeditsiya*, KSIIMK, Vip: XXVI, İzdatelstvo: Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1949, s. 120-127; S. V. Kiselev, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibirii*, MIA, İzdatelstvo: Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1949, s. 364; S. V. Kiselev, *Drevnyye Goroda Mongolii, SA*, 1957, s. 91-101.

V.V. Barthold, M.E. Masson, A.N. Bernştam'ın çalışmaları ortaya koymuş ve K.M. Baypakov, N.M. Zinyakov'un çalışmalarında yansımaları bulmuştur.⁴

Günümüzde arkeolojik araştırmaları Hun, Uygur ve Kırgız Kağanlıkları, Sayan-Altay bölgesi Moğol İmparatorluğu'na ait olan Orta Asya vaha şehirleri ve anıtları oluşturmaktadır. Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı'nın şehir kültürü yeterince araştırılmamıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri tarih boyunca şehirlerin tamamen yok edilmesi olmuştur. Ayrıca Türk şehirlerinin bir kısmının Uygur, Kırgız ve Moğol dönemlerinde tekrar kullanılmış olması ihtimal dâhilinde değerlendirilmiştir.

Moğolistan'da, Hun dönemine ait Gua Dov, Tereljiyn Derveljin Gazar, Burhm Durvuljin, Bars Hot 2 ve diğerleriyle toplam dokuz yerleşim tespit edilmiştir ve bu yerleşim yerleri Çin Han Hanedanlığı'nın mimari geleneğinin karakteristik özelliği olan yuvarlak kenarlı kiremit ve kare tuğladan yapılmıştır. Güney Buryatiya'da İvolga, Bayan Under ve Nijniy Marginty gibi birkaç yerleşim yerleri ve güçlendirilmiş şehirler bilinmektedir ve Uzak Doğu kültürünün etkisinin izlerini taşıyan bu şehirler Hunlara ait olup Selenge ve onun kolları olan Jida, Kilok ve Çikoy nehirlerinin kıyılarında inşa edilmiştir.⁵ Buradaki yerel boylar "Hun Minusinsk Eyaletinin" bir parçası olduktan sonra Hun döneminin etkisiyle Minusinsk havzasından birkaç kerpiç yapının buraya taşındığı söylenebilir.⁶ Abakan yerleşkesi, Ust Yerbinskoye, Znamenskoye, Pervoye Troitskoye, İninskoye, Vtoroye Troitskoye olmak üzere beş yerleşim yeri halkasından oluşmuştur.⁷ Altay Dağı bölgesinde Katun Nehri havzasının yüksek teraslarında konumlanmış Nijniy Çepoş 3, Nijniy Çepoş 4, Manjerokskoye, Barangolskoye, Çeremşanskoye ve Yermulinskoye olmak üzere Hunlara ait altı yerleşim yeri ortaya çıkarılmıştır.⁸

Arkeolojik araştırmalardan elde edilen malzemeler Hun dönemi şehirlerinin tuğladan veya kilden kale duvarlarına, iki veya dört yöne açılan birkaç kapıya, büyük yüksekliği olan merkezi saraya sahip olduklarını göstermiştir. Saray, kil bir platform üzerinde 1,5 metre yüksekliğe sahip bir ya da iki yapıdan oluşmuştur. Bu yapılar güneydeki kare şeklinde olan ana bina ve daha kuzeydeki hükümdara ait olan özel odalardır. Merkez bina, granit tabanlar üzerinde ahşap duvar ve çatı destekleri şeklinde çerçeve-sütun yöntemiyle inşa edilmiştir. Böyle bir sistem kendi kalelerini ve şehirlerini Çinli savaş esirlerine ve mimarlarına inşa ettirmek isteyen göçebe ve yarı göçebe boyların tipik özelliğini oluşturmaktadır. Bu dönem anıtlarının planı yerel coğrafi iklim şartlarına bağlı olarak değişmiştir. Örneğin; Altay'm kuzey eteklerinde Hun dönemine ait kabartma tipi, Tuva ve Moğolistan gibi bölgelerde dikdörtgen tipi yerleşim yerleri egemen olmuştur.⁹

Siyenpi, Juan-juan, Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı devletlerinin var oldukları dönemde yazılı kaynaklarda el sanatlarından ve tarım yerleşimlerinden bahsedilir, aynı zamanda esas olarak Orta ve Güney Moğolistan'da Orhun, Onon ve Selenge nehirlerinin verimli vadilerinde konumlanmış Siyenpi, Toba, Juan-juan boylarının göçebe ve yarı göçebe hayatlarının kanıtı olmuştur. Türk yerleşimi Har-Elst (Kara Kumlar) ve yolları, posta istasyonları olan bir dizi şehirler hakkında bilgilere sahip olunmuştur.¹⁰ Fakat günümüzde eski Türk şehirlerinin konumları hakkında yeteri kadar somut arkeolojik bilgilere sahip değiliz.

Şehir-kale yapımının geniş bir şekilde yayılması Uygur Kağanlığı (745-840) döneminde gerçekleşmiştir. Moğolistan coğrafyasındaki on dört yerleşim yeri (Ordu Balık-Uygur Kağanlığı'nın başkenti, Bay Balık ve diğerleri), Zabaykal'daki bir dizi anıt, Tuva'da tek bir savunma sistemini (Por Bajın, Bajın Alaak 1, Bajın Alaak 2 ve diğerleri) bir araya getiren on yerleşim yeri (kale) eski Çin teknolojisi "Han Tu"nun uygulandığı tipik örnekleri oluşturmuşlardır. Runik yazıtlardan "balık" ve "kurgan" terimleriyle belirtilen şehirler bilinmekle birlikte konumlarını da açıklamak gerekmektedir. Uygur döneminde, Yüeci hâkimiyetinden beri var olan Beşbalık, Kuça, Karaşar ve Doğu Türkistan'm diğer vaha şehirleri önemli derecede gelişme göstermişlerdir.¹¹ Adı geçen şehirlerden olan Yenisey uzun süren savaşlar sonucunda (820-840) Yenisey Kırgızlarının yenilgisinden sonra Uygur Turfan Devleti'nin kalesi olmuştur.

Yukarıda listelenen arkeolojik verilerden hareketle Orta Asya steplerinde Hun Devleti ve Uygur Kağanlığı için tipik olan şehir inşasının çıkarımını yapmak mümkün olmuştur. Konargöçerlerin sürülerini takip ettiğine dair çok sayıda yazılı kanıtla rağmen onlar tarımla da uğraşmışlardır ve ihtiyaç duydukları koruyucu yapılar

⁴ K. M. Baypakov, *Gorod i Step v Epohu Srednevekovya (Po Materialam Yujnogo Kazakstana i Semireçya)*; Otv. Red. V. M. Masson, *Vzaimodeystviye Koçevih Kultur i Drevnih Tsvilzatsii*, Nauka, Alma-ata, 1989, s. 336-345; N. M. Zinyakov, "İstoriçeskiye Predposilki Obrazovaniya i Razvitiya Srednekovih Gorodov Semireçya i Yujnogo Kazakstana"; *Vestnik Kemerovskogo Gosudertsvennogo Universiteta*, No:21(4), Kemerovo, 2019, s. 932-939.

⁵ S. V. Danilov, *Goroda Koçevih Obşestvah Tsentralnoy Azii*, BNTS SO RAN, Ulan-Ude, 2004, s. 202.

⁶ D. G. Savinov, *Minusinskaya Provintsya Hunnu (Po Materialam Arheologičeskikh İssledovaniy 1984-1989 gg.)*, SPBGU, İİMK RAN, St. Petersburg, 2009, s. 226.

⁷ İ. L. Kızlasov, *Koltseviye Gorodişa Hakasii*, K İstorii Monumentalnoy Arhitekturi Na Yeniseye (Hramovaya Arhitektura Drevnosti), TAUS, Moskva, 2011, s. 360.

⁸ V. İ. Soyenov, S. V. Trifanova, vd., *Çepoşkiye Gorodişa*, GAGU, Gorno-Altaysk, 2011, s. 228.

⁹ D.K. Tuluş, *Fortifikatsionnye Soorujeniya Yujnoy Sibirii (Obşye i Osobenniye Çerti)*, Trudi IV(XX) Vserossiyskogo Arheologičeskogo Syezda v Kazan, Kazan, 2014, s. 477-480.

¹⁰ D. Maydar, *Arhitektura i Gradostroitelstvo Mongolii*, Stroyizdat, Moskva, s. 122.

¹¹ Y. S. Hudyakov, S. A. Komissarov, *Koçevaya Tsvilzatsiya Vostoçnogo Turkestana*, NGU, Novosibirsk, 2002, s. 156.

İLK TÜRKLERİN DÖNEMİNDE AVRASYA BOZKIR BÖLGESİ KONARGÖÇERLERİNİN ŞEHİR KÜLTÜRÜ: ARAŞTIRMA PROBLEMLERİNİN ORTAYA KONULMASI

yapmışlardır. Uygurlar güçlü komşuları Yenisey Kırgızlarından fethettikleri bölgelerin korunmasının gerekliliğini anlamışlardır. Dolayısıyla her şeyden önce Yenisey Kırgızlarına karşı kale ve savunma sistemi inşa edilmiştir. Aynı zamanda bilim camiası tarafından bilinen yerleşim yerlerinde Türk dönemine ait kültür katmanının olmaması Göktürklerin tamamen göçebe yaşam biçiminin kanıtı olamaz. Literatürdeki savaşçı Türk boylarının düzenli olarak yerleşik güney komşularına saldırmalarına rağmen demir üretimi yaptıkları, el sanatlarıyla uğraştıkları, yazıları ve gelişmiş devlet sistemlerinin olduğu yerleşik bir nüfusun varlığına işaret etmektedir ki bu nüfus askerî aristokrasinin bir parçası olmamıştır ve yeterince düzenli yerleşimler olan şehirlere sahip olmuşlardır. Türklerin şehirler inşa ettikleri, bunların tamamen yeryüzünden silindikleri ve yok edildikleri çeşitli yazılı kaynaklar tarafından kanıtlanmıştır. Şehirlerin varlıkları hakkındaki bilgilerin insanların hafızasından silinmeye çalışıldığını varsaymak mümkündür. Fakat Çin hanedanlarının kroniklerinde, Orhon-Yenisey anıtlarında, Orta Çağ Batı ve Müslüman gezginlerin eserlerinde Türk şehirleri hakkında bilgiler korunmuştur. Türk şehirleri konusunda birincil el kaynaklara başvurulması ilginç bilgiler elde edilmesini sağlamıştır.

Yazılı kaynaklardan bazen konuları değişen konargöçer devletlerin karargâhları hakkında bilgi elde etmek mümkün olmuştur. Örneğin; Shi Ji'ye ait ve MÖ I. ve II. yüzyılları anlatan “*Büyük Tarihinin Kayıtları*” adlı eserde Hunların törenler ve nüfus sayımı için toplandıkları Lung Chen, Daylin şehirlerinden bahsedilmiştir.¹² Moğolistan'dan bilim insanları “Ejder Şehri”, “Yatan Ejder Beldesi”, “Ejder Tapınağı” gibi Hun şehirlerinin etimolojisi hakkında tahminler yürütmüşlerdir.¹³

Çin'deki Rus Ortodoks Kilisesi'nin başkanı İankif Biçurin tarafından XIX. yüzyılın sonunda kroniklerin çevirilerinin incelenmesi Siyenpi, Juan-juan ve Göktürkler dönemlerinde Hangay'ın (Hara-Horin veya Karakurum) yakınlarında bulunan Orda veya Kağan karargâhından bahsedildiğini göstermiştir.¹⁴ Fakat şehirlerin yapım süreçleri ve yerleşim yerleri hakkında bilgi verilmemiştir. Tüm Çin kroniklerin de yüzyıllar boyunca Çin'in Podnebesny¹⁵ sınır bölgelerine ani baskınlar yapan kuzey komşularının konargöçer hayat tarzının altı çizilmiştir. Aynı zamanda belirli ücret karşılığında sınırların korunmasında görev alan konargöçerlerin prensleri Çinlilerin tarafına geçmişlerdir. Ayrıca İmparatorluğa karşı çıkararak kolayca ayrılabilmişlerdir. Konargöçerlerin şehirleriyle ilgili en eski birincil kaynaklardan biri Uygur Kağanı Moyen Çor (Bayan Çor) adına dikilen yazıttır ki bu yazıtta Yenisey'in yukarı kısımlarında yaşayan Çiklere karşı kazanılan zaferden sonra o bir saray kurulmasını emrettiğinden, onları kale duvarları inşa etmeye zorladığından, bir yazı burada geçirdiğinden ve Tanrılara dualar ettiğiinden bahsetmiştir.¹⁶

Konargöçerlerin şehirlerinin varlığıyla ilgili bilgiler Orta Asya'yı ziyaret eden Müslüman ve Avrupalı seyyahların eserlerine yansımıştır ve eserleri L.R. Kızlasov iyi bir şekilde araştırmıştır. Tamim İbn Bahr (IX. yüzyılın başı), Ebu Dülef (X. yüzyılın ortası), El-Maksudi (X. yüzyıl), Kaşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl), El İdrisi (XII. yüzyıl), Reşidüddin (XIII-XIV. yüzyıllar) ve diğerleri konargöçerlerin şehirleri hakkında eserlerinde yazmışlardır.¹⁷ Adı geçen yazarların eserleri temelde yapıları, şehirleri, Moğol ve Kırgız yerleşimlerini tasvir etmişlerdir. 1249-1253 tarihleri arasında iki kere Moğolistan'ı ziyaret eden Farslı tarihçi Alaeddin Cüveyni'nin eski Uygur başkenti Ordu Balık'ın (Kara Balgas veya Karabalgasun) restore edildiğiyle ilgili verdiği bilgiler meşhurdur.¹⁸ Arap ve Farslı tarihçilerin çalışmalarını özetleyen Hive Hanı Ebul Gazi, Kırgız Kağanlığı'nın şehir medeniyetini ve bitişik bölgesini detaylı bir şekilde tasvir etmiştir.¹⁹

IX. ve XII. yüzyıllarda Moğolistan, Yenisey'in yukarı kısımları ve Batı Sibirya'daki çok sayıdaki şehir kalıntısının tasvir edilmesi önemlidir. Yine, VIII. ve IX. yüzyıllarda Taraz'dan Uygur Kağanlığı başkentini ziyaret eden Tamim İbn Bahr, İrtiş Nehri kıyısındaki Kimak şehriden bahsetmiş, günümüz Zaysan Gölü yakınlarında bulunan ve yerel halktan hiç kimsenin bilmediği bir şehir kalıntısı görmüştür. Samarra'dan (Arap halifesinin başkenti) İka şehrini, Uygur Kağanlığı başkentini IX. yüzyılın 40'lı yıllarında efsanevi Yecüc ve Mecüc²⁰ yaratıklarından “Zülkarneyn Duvarını” koruyan Halife El-Vasik adına bir ziyaret gerçekleştiren Sallam At-Tarcuman adındaki görevli seyahati esnasında eski bir şehrin kalıntılarını kayda geçmiştir. Farklı araştırmalar duvarı Sayan-Altay dağlarıyla veya Büyük Çin duvarının yeriyile özdeşleştirmişlerdir. Duvarın tasviri, Hazar Kağanlığı'nın başkentinden İka şehrine giden yolun belirsiz açıklanması sebebiyle Sallam At-Tarcuman'ın rotasının başlangıcını ve yolculuğun bitiş noktasının belirlenmesine izin vermemektedir. Hazar rehberlerinin bile

¹² H. K. Perlee, *İstoriya Drevnih Gorodov i Poseleniy Mongolii*, SA, 1957, s. 43-53.

¹³ Maydar, *age*, s.122.

¹⁴ N. Y. Biçurin, *Sobraniye Svedeniy O Narodax Obitavşih v Sredney Azii v Drevniye Vremena*, Akademii Nauk SSSR, 1950, s. 328.

¹⁵ Podnebesny: Çin İmparatorluğu'nun egemenliğinin yayıldığı bölgeleri ifade eden Çince bir terimdir.

¹⁶ S. E. Malov, *Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*, Akademii Nauk SSSR, Moskva, 1959, s. 40.

¹⁷ L. R. Kızlasov, *Gorodskaya Tsivilizatsiya Sredinoy i Severnoy Azii*, İstoriçeskiye i Arheologičeskiye İssledovaniya, Moskva, 2006, s. 29-37.

¹⁸ L. R. Kızlasov, *Srednevekoviy Goroda Tuvı*, SA, 1959, s. 72.

¹⁹ Kızlasov, *age*, s. 36.

²⁰ İbn Hurdazbih, *Kniga Putey Stran*, Per. N. M. Velihanov, Bakü, 1986, s. 428.

bilmediği ve onun tarif ettiği şehirlerin kalıntıları Arap seyyahın dönüş yoluna çıktığı yerin Volga ve Doğu Türkistan arasında bulunduğunu göstermektedir.

Batı Avrupalı elçi ve seyyahların eserlerinde de konargöçerlerin şehirleri hakkında bilgiler mevcuttur. Papa İnnokentiy IV tarafından 1245 yılında Moğol hanına gönderilen İtalyan keşiş Plano Carpini "*Libelius historicus*" olarak adlandırdığı eserinde Horezm, Bağdad gibi büyük şehirleri tasvir etmiştir. Fakat adı geçen keşişin Moğol topraklarının kuzey sınırlarına bitişik konumdaki şehirler hakkında bilgisi olmadığı anlaşılmaktadır. Çalışmasında Ordalara ve Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki yıkılmış şehirlerin izlerine değinmiştir. "Nayman topraklarındaki" şehirleri görememiştir ve bilgi edinememiştir. 1253-1255 tarihleri arasında Fransız kralı IX Louis adına diplomatik görevi keşiş William Rubruk gerçekleştirmiştir. O, Moğol hanının sarayında önemli sayılabilecek derecede zaman geçirmiştir, Karakurum şehrini ziyaret etmiştir, Moğollar ve komşuları hakkında bilgiler toplamıştır. Moğol topraklarından kuzeye ve doğuya doğru şehir olmadığı ve Kırgızların ve Uranhayların²¹ yerel boylarının çadırlarda yaşadığı şeklinde bilgiler vermiştir.²² Böylece, Sayan-Altay yaylaları, Moğol stepleri ve Doğu Türkistan'daki anıtların araştırılması temelinde konargöçer Türk devletlerindeki şehir inşası geleneğinin olduğu konusunda geniş bir bilgi katmanına sahip olunmuştur. Bu bilgiler bize tarihsel dönem için şehirlerin ve surların yapısının tesadüf olmadığı konusunda bir çıkarımda bulunmamıza izin vermiştir. Siyenpi, Juan-juan ve Türk Kağanlığı dönemine ait olan şehirlerin varlığı hakkında bilgilerin yetersiz olmasına rağmen IX.-XI. yüzyıllarda Orta Çağ gezginleri tarafından kayıt altına alınan antik şehirlerin kalıntıları hakkındaki çok sayıda bilgi bu şehirlerin varlığını doğrulamamıza imkân tanımıştır.

Günümüzde sadece Orta Asya'da değil aynı zamanda tüm Avrasya step bölgesinde ilk Türkler dönemi şehir inşaatı kalıntılarını belirlemek için büyük ölçekli araştırmalara ihtiyaç vardır. Zira defalarca Türk Kağanlığı egemenliği altına giren Orta Asya ve Ön Asya büyük tarım şehirlerinin ilk Türk devletlerinin şehir inşaatı planlama politikası araştırılmamıştır. Bir taraftan büyük tarım merkezlerinin (örneğin; Otrar Vahası) yıkıldığına, diğer taraftan da VI. ve VIII. yüzyıllara ait Güney Kazakistan ve Yedisu'da bir dizi yerleşim yerinin ortaya çıkarıldığına dair bir dizi görüşler vardır.²³

Uygur döneminden önce yapılan yerleşim yerlerinin araştırılmasındaki ciddi problem, yapımlarında uygulanan teknolojiyle ilişkili olarak onların doğrudan korunması olmuştur. Tuva ve Moğolistan'daki araştırmalar Uygur Kağanlığı döneminde duvarların 8-12 cm kalınlığında ve kil katman kalıplarının yoğun bir şekilde sıkıştırıldığı bant teknolojisi kullanılarak dikildiği yani üst üste yukarıya doğru sıkıştırılarak inşa edildiği Çin teknolojisi "Han-Tu" nun geniş bir şekilde uygulandığını göstermiştir. Duvarların genişliğinin yüksekliği ise 4 metreden (Bojin Alaak) 12 metreye (Por Bajın) kadar ulaşabilmiştir. Günümüzde "Han-Tu" teknolojisinde inşa edilen şehirlerin kalıntılarının yüksekliği 1 metreden az değildir.

Hun dönemine ait olan yapılar esas olarak sağlamlığı ve uzun ömürlülüğü önemli ölçüde azaltan kil-toprak yöntemiyle inşa edilmiştir. Korunmuş toprak setlerin yüksekliği nadiren 1 metreyi aşmaktadır, 0,5 metreden daha az yükseklikte belirgin bir içyapı izi olmayan (konut duvarları, çukurlar veya çöküntüler) ve yine aşırı derecede şişmiş (20 metre genişliğe kadar) toprak setlerle sınırlanmış alanlarda Hun dönemine ait birçok anıt tesadüfen keşfedilmiştir.

2011-2014 yılları arasında Rusya Bilimleri Akademisi Maddi Kültür Tarihi Enstitüsü ekibi tarafından gerçekleştirilen Katılıg 5 (Tuva'da) yerleşim yerinin araştırılması Hun-Sarmat dönemi Kökel kültüründe (II-IV yüzyıllar) kil-toprak dolgusuyla çevrili güçlü yerleşim yerlerinin olduğunu göstermiştir.²⁴ Kökel kültür geleneğinin mirası hakkında araştırmacıların temkinli varsayımları bu geleneğin Türk kültür-tarih toplumunda²⁵ ve genel olarak Hunlarda (Ramsted G, Gumilev L.N, Klyashormy S.G, Dıbo A.V gibi yazarlar) devam ettiğine dair bir varsayım olarak tanınmıştır. Türk Kağanlığı modern olmayan inşaat teknolojilerini benimsemişlerdir ve bu da hızlı bir şekilde inşa etmeyi fakat dayanıksız, uzun ömürlü olmayan duvarların yapılmasına neden olmuştur. Bu duvarların kalıntılarını Avrasya'nın geniş bozkırlarında keşfetmek gerekmektedir. Modern teknolojinin gelişimiyle yüksek çözünürlüklü uydu görüntüleri aracılığıyla geniş bölgelerde arkeolojik araştırmalar mümkün hale gelmiştir.

Bu sayede yani görsel keşifle yüzeyde görünmeyen büyük arkeolojik anıtların izleri ortaya çıkacaktır. Daha önce bu tür yerleşimler rota keşifleri sırasında istisnai bir durum olarak muhbirlerin raporlarına göre şans eseri keşfedilmiştir.²⁶ Yüzeyde belirgin olmayan yerleşim yerlerinin uydu görüntüleri kullanılarak ortaya çıkarılması

²¹ Uranhay: Moğollar tarafından, Türkçe konuşan kuzeydeki orman halkına verilen bir hitap terimidir.

²² *Puteşestviye V Vostochnye Strani Plano Karlini i Rubrika*, Red. Şaştinoy N.P, Moskva, Gos, İzd-vo, Geogr. Lit, 1957, s. 154

²³ Zinyakov, age, s. 933.

²⁴ T. P. Sadikov, *Katılıg 5 Gorodişe Kokelskoy Kulturi // Aktualniye Voprosı Arheologii i Etnologii Tsentralnoy Azii*, Nauçnaya Konferentsiya, Ulan Ude, 2015, s. 286-292.

²⁵ N. N. Nikolayev, *Kultura Naseleniya Tuvi Pervoy Polovim I Tısayçiletiya N. E.*, İstoriçeskiy Nauk, St. Peterburg, 2001, s. 262.

²⁶ D. K. TULUŞ *Opt Primneniya Metoda Distantsionnogo Aerokosmiçeskogo Zondirovaniya Dlya Vıyavleniya Fortifikatsionnih Soorujeniy Na Territorii Respublika Tıva; Sovremenniy Reşeniya Aktualnih Problem Yevraziyskoy Arheologii; Otv. Red. TİŞKİN A.A.*

İLK TÜRKLERİN DÖNEMİNDE AVRASYA BOZKIR BÖLGESİ KONARGÖÇERLERİNİN ŞEHİR KÜLTÜRÜ: ARAŞTIRMA PROBLEMLERİNİN ORTAYA KONULMASI

çalışmaları Tuva, Altay, Baykal ve Moğolistan'da başlatılmıştır. Fakat hepsi yerel bir karakter taşımaktadır ve yeterince birbirlerine temas etmemişlerdir. Yerleşim yerlerinin çoğunluğu kazılarla araştırılmamışlardır. Bu nedenle tarihlendirilmeleri önceldir veya tamamen yoktur.

Değinilen konuyla ilgili yapılan çalışmaların analizi, konargöçer devletlerde şehir kültürünün ortaya çıkması olgusunun rolü ve önemi hakkında birtakım soruları gündeme getirmiştir:

-Siyenpi, Juan-juan, Birinci ve İkinci Türk Kağanlığı dönemlerinde konargöçerler şehir kurdular mı? Kurdularsa hangi teknolojiyle kurdular?

-Medeniyetin ayrılmaz bir yönü olarak yapıların varlığı konargöçer bir devlette şehir kültürünün sürdürülebilirliğinin bir işareti midir?

-Erken Orta Çağ konargöçerlerinin, yerleşimleri fethedilen yerlerden gelen nüfusa sahip tarım ve el sanatları merkezleri miydi yoksa nüfusları yerleşik konargöçerlerden mi oluşuyordu?

-İlk Türkler döneminde şehir inşası teknolojilerinin geçişi nasıl ve ne yönde oldu?

Avrasya bozkır bölgesinin yerleşim anıtlarının ayrıntılı olarak haritalandırılması, anıtların tipolojik gruplarının ve özelliklerinin belirlenmesi, sadece yerel alanda işlevsel amaç ve rolünü değil aynı zamanda Türk devletlerinin tarihi ve kültürel konteksini ortaya çıkaracak olan uygulamalı yapı teknolojisini vurgulaması bu çalışmanın önemli bir yönünü oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

BAYPAKOV, K.M, *Gorod i Step V Epohu Srednevekova (Po Materialam Yujnogo Kazakstana i Semireçya)*, *Vzaimodeystviye Koçevih Kultur i Drevnih Tsvilizatsii*, Otv Red MASSON V.M Alma-Ata, Nauka, 1989, s. 336-345.

BİÇURİN, N.Y, *Sobraniye Svedeniy O Narodax Obitavşih V Sredney Azii V Drevniye Vremena*, AN SSSR, 1950, s. 328.

DANILOV, S.V, *Goroda D Koçevih Obşestvah Tsentralnoy Azii*, Ulan-Ude, BNTS SO RAN, 2004, s. 202.

HUDYAKOV, YU. S, KOMİSSAROV S.A. *Koçevaya Tsvilizatsiya Vostoçnogo Turkeстана*, Trudı Gumanitarnogo Fakulteta. Seriya V. Uçebno-Metodiceskiye Posobiya, Novosibirsk: NGU, 2002, s. 156.

İBN HURDAZBİH *Kniga Putey i Stran*; Per. N.M. Velihanovoy, Bakü: Elm, 1986, s. 428.

İstoriya Kazakstana V Arapskih İstoçnikah, Otv. Red. MUMİNOV A. K, T.II, Arapskiye Geografi i Puteşestvenniki IX-XII vv, Alma-Ata: Dayk-Press, 2010 s. 328.

KİSELEV, S.V, *Drevnyaya İstoriya Yujnoy Sibiri*, MİA. No:9, M, L, AN SSSR, 1949, s. 364.

KİSELEV, S.V, *Drevniye Goroda Mongolii*, SA, 1957, No:2, s. 91-101.

KIZLASOV, İ.L, *Koltseviye Gorodişa Hakasii, K İstorii Monumentalnoy Arhitekturi Na Yeniseye (Hramovaya Arhitektura Drevnosti)*, M, TAUS, 2011, s. 64.

KIZLASOV, L.R, *Srednevekoviye Goroda Tuvi*, SA, 1959, No:3, s. 72.

KIZLASOV, L.R, *Gorodskaya Tsvilizatsiya Sredinnoy i Severnoy Azii*, İstoriçeskiye i Arheologiceskiye İssledovaniya, M, Vost, Lit, 2006, s. 29-37.

KLEMENTS, D.A, *Arheologiceskiy Dnevnik Poyezdki V Srednyu Mongoliyu v 1891 g.*, Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii, T.II, SPB, İmp. Akad. Nauk, 1895, s. 78.

MALOV, S.E, *Pamyatniki Drevneturkskoy Pismennosti Mongolii i Kirgizii*, M, L, AN SSSR, 1959, s. 112.

MAYDAR, D, *Arhitektura i Gradostroitelstvo Mongolii*, M, Stroyizdat, 1971, s. 122.

NİKOLAYEV, N.N, *Kultura Naseleniya Tuvi Pervoy Polovini I Tısaçiletiya N.E*, Diss, Kand. İst. Nauk. SPS, 2001, s. 262.

Barnaul, 2013, s.106-110; D. K. TULUŞ *Bulun-Terek – Novoye Gorodişe Uyğurskogo Vremeni v Tuve; Sovremenniye Reşeniya Aktualnih Problem Yevraziyskoy Arheologii*; Otv. Red. TİŞKİN A.A. Barnaul, 2018, s. 216-220.

PERLEE, H.K, *İstorii Drevnih Gorodov i Poseleniy Mongolii*, SA, 1957, No:3, s. 43-53.

Puteşestviye V Vostochnye Strani Plano Karlini i Rubrika, Red. Vstup. St i Prim. ŞAŞTİNOY N.P, M, Gos, İzd-vo, Geogr. Lit, 1957, s. 154.

SADIKOV, T.P, “*Katlıg 5 – Gorodişe Kokelskoy Kulturi*”, *Aktualniye Voprosı Arheologii i Etnologii Tsentralnoy Azii: Materialı Mejdunar. Nauç. Konf.*, Ulan Ude, 7-8 Aprelya 2015 g, Otv.Red. BAZAROV B.V. İRKUTSK: Ottisk, 2015, s. 286-292.

SAVİNOV, D.G, *Minusinskaya Provintsya Hunnu(Po Materialam Arheologičeskih İssledovaniy 1984-1989 gg.)*, SPS, İİMK RAN, SPBGU, 2009, s. 226.

SİMA TSYAN, *İstoričeskiye Zapiski: Shi Ji. T.8 Per. C Kit. VYATKİNA R.V. i KARAPETYANTSA A.M, Kom. VYATKİNA R.B, VYATKİNA A.R i KARAPETYANTSA A.M. Vstup. St. VYATKİNA R.V, M, Vost. Lit.*, 2002, s. 510.

SOYENOV, V.İ, TRİFANOVA S.V., KONSTANTİNOV N.A., ŞTANAKOVA E.A., SOYENOV D.V. *Çepoşskiy Gorodişa*, Gorno-Altaysk, GAGU, 2011, s. 228.

TULUŞ, D.K, “*Opıt Primeneniya Metoda Distantсионного Aerokosmичeskogo Zondirovaniya Dlya Vıyavleniya Fortifikatsionnih Soorujeniy Na Territorii Respublika Tıva*”, *Sovremennıye Reşeniya Aktualnih Problem Yevraziyskoy Arheologii*, Otv. Red. TİŞKİN A.A. Barnaul, 2013, s. 106-110.

TULUŞ, D.K, “*Fortifikatsionniye Soorujeniya Yujnoy Sibirii(Obşıye i Osobenniye Çerti)*”, *Trudi IV Vserossiyskogo Arheologičeskogo Syezda v Kazan. T.III*, Otv. Red. SİTDİKOV A.G., MAKAROV N.A, DEREVYANKO A.P. Kazan: Otoçestvo, 2014, s. 477-480.

TULUŞ, D.K, “*Bulun-Terek – Novoye Gorodişe Uyğurskogo Vremeni v Tuve*”; *Sovremennıye Reşeniya Aktualnih Problem Yevraziyskoy Arheologii*, Otv. Red. TİŞKİN A.A. Barnaul, 2018, s. 216-220.

YADRİNTSEV, N.M, “*Puteşestviya Na Verhovya Orhona i K Razvalinam Karakoruma*”, (İRGO 21 Fevralya 1890), *İzvestiya Russkogo Geografičeskogo Obşestva*. 1890 T.26, B.4. s. 257-271.

YEVTUHOVA, L.A, *Sayano-Altayskaya Ekspeditsiya*, KSİİMK, Vıp. XXVI, M, L, İzd-vo Akademii Nauk SSSR, 1949, s. 120-127

ZİNYAKOV, N.M, “*İstoričeskiye Predposilki Obrazovaniya i Razvitiya Srednekovih Gorodov Semireçya i Yujnogo Kazakstana*”, *Vestnik Kemerovskogo Gosudartsvennogo Universiteta*, 2019, No 21(4), s. 932-939.

**İLK TÜRKLERİN DÖNEMİNDE AVRASYA BOZKIR BÖLGESİ KONARGÖÇERLERİNİN
ŞEHİR KÜLTÜRÜ: ARAŞTIRMA PROBLEMLERİNİN ORTAYA KONULMASI**